

EGY KÖLTEMÉNY TÖRTÉNETE ÉS LÉLEKTANI HÁTTERE

Szóke György

Nagy József Attila monográfiája utolsó kötetében említi Szabolcsi Miklós, hogy a *Magad emésztő...*-t az interpretáció szerzője „egyre mélyebben és gazdagabban elemzi” (Szabolcsi, 2005). Ha nem is biztos, hogy még mélyebben és gazdagabban, de másként, más elemekre koncentrálna közelíték a vershez (Szóke, 1992, 2003). Utalnék az *Eszméletbe* átvett sorok – a Babits-problémához erősen kötődő – feltételezhető forrására, okára, s végezetül a konfliktus – képzeletbeli – feloldását tartalmazó, a költő által kihúzott soroknak József Attilánál nem véletlenszerű, ismétlődő hátterére. Mindehhez a vers egészének problematikáját – és keletkezésének történetét – is föl kell vázolni.

A közvetlen előzmény eléggé ismert: József Attila vitriolos kritikája Babitsnak *Az istenek halnak, az ember él* című verseskötetéről (József Attila, 1958). Nem József Attila az első, illetve az egyetlen, aki szembe került Babitsal: ez csaknem egész nemzedékét jellemzi, Szabó Lőrincről Németh Lászlón keresztül egészen Halász Gáboréig. Ennek kapcsán Babits két írásában is az irodalmi Ödipusz komplexust említi, a fiatalabbak bíráló szavai, elpártolása kapcsán (Babits, 1978). Ödipuszra koncentrálna, és nem említi Laioszt, az apát, aki fiát csecsemőkorában elveszejteni kívánta. A görög mitológiát igencsak alaposan ismerő, Szophoklész drámáit magyarrá átültető Babits minderről mintha meglepedkezne: a fiatalok lázadását helyezi előtérbe, míg őnmaga „csak hódolatot illet, nem bírálót” nyomasztó habitusát nemigen érzékeli.

Az sem egészen véletlen, hogy feleségének a Török Sophie írói nevet adta, ezzel is deklarálva a maga (Kazinczyt idéző: Kazinczy feleségének volt ez a neve) irodalmi pápa szerepét. Közismerten félszeg és visszahúzódo természete mögé nem kevés lárvált, leplezett agresszió is szorult. Lázadását nem csupán József Attila bánta meg: elegendő, ha Szabó Lőrincre, a *Tücsökzene* Babitsnak szentelt strófáira gondolunk:

*Mit láttam benned? Hőst, szentet, királyt.
Mit láttál bennem? Rendetlen szabályt.*

Majdan, évekkel később, éppen a Babits-konfliktus kapcsán, máshonnan, a megélt mélylélektani impulzusok felől közelítve József Attila érzékeli ugyanezen komplexust, de annak természetesen másik, Ödipuszt szimbolizáló oldalát. 1933 elején, pár hónappal a *Magad emésztő*... megírása előtt írja Babitsnak címzett levelében: „Amióta tudom, milyen – esztétikától idegen és magam elől is elrejtőző – impulzusok kényszerítettek, hogy Önt bizony durván megtámadjam, lelkiismeretem egyre ösztökél, hogy ezt a csorbát kiköszörüljem.” (József Attila, 1976)

József Attila bírálatát még a hozzá közel állók is – így például barátja és verseinek értő elemzője, Németh Andor (Németh Andor, 1989) – eltúlzottnak, igazságtalannak, gorombának ítélték. Az utóbbi évtizedekben, más-más módon, többen is kvázi rehabilitálták a tanulmányt. Németh G. Béla utalt például arra, hogy nem csak József Attilának volt mersze átírni egy másik költő, Babits sorait: ez Arany Jánosnál is előfordul, tőle sem volt egész idegen (Németh G. Béla, 1982). Kulcsár Szabó Ernő pedig a „tárgyi-kritikai tanulmány” egészét megalapozottnak találta (Kulcsár Szabó, 2000).

De hallgassuk meg magát a költőt. Rapaport Samu, első analitikusa említi, hogy megkérdezte egy ízben József Attilát: „Hát Ön csakugyan olyan rossz költőnek tarja Babitsot?” Mire a válasz: „Hiszen éppen az a baj, hogy nem is annyira rossz.” (Idézi Szabolcsi, 2005).

Magát a tanulmányt nem kívánnánk értékelni. Ismertetői, elemzői (eléggé következetesen) a József Attilát Babbitstól elválasztó, vele szemben álló mozzanatokra koncentrálnak: jogosan, de egyoldalúan. József Attila ugyanis a Babits versek olyan sajátosságait is kifogásolja, melyekkel saját maga nem kevésbé él, és a továbbiakban, — nem kizárt, hogy éppen Babits hatására – az ő költészetében, és nem utolsó sorban éppen a *Magad emésztő*ben – fokozottan jelen vannak. Az általa kipécézett sorok motívumaikban nem egyszer a József Attila-versek jellemző vonásait idézik. A *Ketten az ég alatt* című Babits-vers következő sora nem nyeri el József Attila tetszését: „mérve e végtelen véges kanyargás rózsaszín űreit.” Nehéz itt nem gondolni *A város peremére* („mellyel az elme tudomásul veszi a véges végtelent”), avagy a kései versek vissza-visszatérő űr-motívumaira. Az *Egyfajta kultúra* című Babits-versben inkriminálja, különösen rossznak tartja a következő sort: „Két véletlen szó nem ostobább, mint e világ vasakkal fűzött és gyilkos véletlene”. Nem juttathatják eszünkbe ezek a sorok az *Eszmélet* ismert passzusát: „csilló véletlen szálaiból törvényt szó a múlt szövőszéke”? Azonban nem csak hasonlatosságuk, de legalább annyira különbözőségük is érzékelhető.

Babitsnál, — írja tárgyi-kritikai tanulmányában József Attila — „a forma és a tartalom, a művészi forma és költői tartalom, úgy kerülnek egymást, mint két hitvesgyilkos, akik egymásban Sherlock Holmesre gyanakszanak” (József Attila, 1958).

Perdöntő bizonyítéka ennek a következő: „Költői mondanivalói mindig megtörnek a sorok végén (enjambement). Idegen sor közepéig hátrálnak, ott elhalnak, miután előbb hol nyegle, hol barbár sorvégek erőszakosságán szüességüket elvesztették.” Nos, éppen a *Magad emésztőben* (és nem csak ott: előbb is, később is) egyik áthajlás követi a másikat. Mivelhogy igen gyakori ebben a versben is az áthajlásban is realizálódó síkváltás:

*Pedig
te nem szolgálsz többé nekik.
[...]
Pörös felek
szemben álltunk...*

a szemben állást a két sorra bontás is példázza:

*... már értelek. ... A mult
tüntető menete elvonult*

mult és jelen síkja váltja itt egymást.

S ezzel el is érkeztünk a *Magad emésztő* születésének történetéhez. Keletkezését bizony csúnyán félreértelmezték. Azért is térünk ki erre, mert a versek születésével kapcsolatos tévhitek mindmáig jelen vannak, kísértenek. Az olvasók – köztük nem egyszer az irodalomtörténészek is – hajlamosak egy versbeli történés időpontját megírásával egybeötvözni: a vers születését fogantatása vélt idejével azonosítani, egybemosni. Nem feltétlenül ott és akkor születik a vers, amely helyre és időre utal. A költő nem pillanatképet készít, nem fényképez, inkább fest: a megélt valóság önmagába süllyesztett, majd átformálva a felszínre hozott anyagából. Mégis nem annyira festménynek, mint inkább pillanatfelvételnak vélik. Holott maguk a költők nem egyszer méltatták azt az alkotói folyamatot, melynek során az élményből vers születik.

„Azon nyersen – írja Kosztolányi, – sohasem vehetjük hasznát annak, amit láttunk, tapasztaltunk, fölraktároztunk agyunkban. Az élményeket el kell felejtetni, hogy életre keljenek.” (Kosztolányi, 2002) „Az élményeknek, – írja Weöres Sándor, – értési idő, rendezés és lehiggadás kell ahhoz, hogy költeménnyé alakuljanak.” (Weöres, 1970)

Jelen esetben nem egészen mindegy, hogy hol és mikor született a vers. Elemzői, méltatói a versnek egy pontos idő- és helymeghatározó részletéből indultak ki:

*S ha már szólok, hát elmesélem, –
villamoson
egy este a Széna téren
találkoztunk...*

József Jolán örökítette meg a pillanatot, amikor „egyszer a Japán kávéházban elmondotta (József Attila), hogy egy téli estén a Széna téren felszállt a vilamosra és a peronon Babits Mihállyal találkozott... Majd fura, ferde mosollyal ezt a verset olvasta fel.” (József Jolán, 1999) Eddig még rendben is volna minden. A következő szerző azonban már József Jolán „adatára” hivatkozva mossa össze a történet és a vers születését. „A téli esti találkozás, – írja Basch Lóránt, a Baumgarten díj kurátora – 1934 elejére eshetett. A vers maga az izgalmas találkozás eleven hatása alatt íródott.” (Basch, 1959) Az első kritikai kiadás már Basch Lóránra mint forrásra hivatkozik: „A versben említett Széna téri találkozás Basch Lóránt szerint 1934 elejére eshetett.” (József Attila, 1952) Holott elegendő egy pillantást vetni a vers szövegére, hogy kiderüljön ennek képtelen mivolta: „egy este a Széna téren” – ez a szókapcsolat csakis régebbi, és nem aznapi történetet rögzíthetett, erre minden olvasó rájöhet.

A tényleges keletkezésről csak annyit, hogy nem 1934-ben, hanem 1933-ban, nem télen, hanem nyáron, és nem is biztos, hogy Budapesten, (nem kizárt, hogy Lillafüreden) született ez a költemény. Hihetünk Berda József szavainak, aki Lillafüreden egy szobában lakott József Attilával, s akit az éjszaka közepén szobatársa felébresztett, hogy felolvassa neki két nemrég írott versét: Az *Odát* és a *Magad emésztőt*. „Én azt mondtam, – rögzíti a magnetofon Berda szavait (...) mindkettő remekmű. És azt mondtam, Babits nem érdemli meg ezt az elégtételt, ezt a gyönyörű verset... — Nem baj, azt mondja [József Attila], nézd, szabad elérzékenyülni.” (idézi Szabolcsi 2005)

Nincs okunk a borissza, ételkedvelő, de/és jeles költő, Berda szavaiban kétkedni. Annál kevésbé, mert több adat is megerősíti, hogy Babits ekkortájt igencsak foglalkoztatta József Attila képzeletét, s úgy tudta – másokkal egyetemben, – hogy ezen a lillafüredi kongresszuson viszont is láthatja őt. Egyebek között a miskolci helyi sajtó is tudatta, hogy „Babits Mihály és Mécs László is bejelentette részvételét”. (Reggeli Hírlap, 1933) Tudjuk, hogy nem így történt: a kongresszus, nem sokkal megnyitása után, feloszlott, mivel az írótalálkozót rendező IGE (Írók Gazdasági Egyesülete) elnöke váratlanul meghalt.

Babits kapcsán utalhatunk egy eddig nem említett körülményre, ami erősen hathatott József Attilára, s talán arra is némi fényt vet, hogyan kerültek a versbe az ismert sorok („Akár egy halom hasított fa, hever egymáson a világ”), melyek a filozófiai ihletettségu *Eszmélet* is átvett. Ezt afféle kuriózumként említik. Nem került említésre egy nagyon is lényeges, Babits által nem sokkal a kongresszus előtt írott (tanulmánynak is nevezhető) ismertetés – Bergson új könyvéről: *Az erkölcs és a vallás két forrása*. Ez a *Nyugat* – Babits számára fenntartott – *Könyvről könyvre* rovatában, az 1933. március 16-i, illetve április 1-jei számaiban jelent meg, két folytatásban. (Babits, 1973) Lehetetlen, hogy József Attila ne olvasta, ismerte volna: ismernie kellett, azért is, mert a *Nyugatban* jelent meg, azért is, mert Bergsonnal volt kapcsolatos, és – nem utolsósorban – mert Babits volt a szerzője. Ahogy az is kizárható, hogy pár hét múlt-

va, amikor is a Babits-probléma különösen foglalkoztatta, ne emlékezett volna erre az írásra.

Bergson hatását és jelentőségét József Attilánál, és különösen az *Eszmélet* ciklus IV versében részletesen méltatja Tverdota György (Tverdota, 2005). Igaz ugyan, hogy a forrásul felhasznált Vágó Márta-könyv három évvel későbbi emlékeket idéz Bergson kapcsán, de legalább annyira igaz, hogy Bergson költőnket már előbb is foglalkoztatta.

Vágó Márta idézi beszélgetéseiket József Attilával, Bergson kapcsán, s utal Bergson egyik régebbi művére: „Bergson szerint ha az új világok születését úgy képzeljük, hogy rakétaszerűen kilövellnek...” (Vágó Márta, 2005) Babits idézett tanulmányában, ami 1933-ban jelent meg, utal Bergson egy korábbi hasonlatára: „a visszaeső nagy rakétakévének oly kivételes vitalitású szemcséit” említve. Babits egyik mondata mintha anticipálná az *Eszmélet IV* sorait: „Folytatni csak azt lehet, ami nem kész és teljes.” (Babits, 1973)

Szó szerinti egyezést kimutatni – szerencsére – ugyan nem lehet, de a Babits közvetítette Bergson-élmény mintha nem is állna olyan messzire az „Akár egy halom hasított fá”-hoz, az „így mindenik determinált”-hoz.

* * *

A *Magad emésztő*... szokatlanul személyes hangvételű vers: József Attila és Babits konfliktusán messze túlmutatva a két embert tragikusan széjjelválasztó elemek felidézésén keresztül a különböző, „más talaj felett” álló emberek kölcsönös megértésének vágyát jeleníti meg.

(Ne feledjük, hogy a *Magad emésztő*... végül is nem befejezett: a szerző jól érzékelhetően még tovább dolgozott volna rajta. Ezért is fordul elő – József Attila verseiben csaknem egyedülállóan – egy stilisztikai lapszus:

...szemben álltunk, de te szintén
más ügyben, más talaj felett
tanuskodtál, mint én.

– a „szintén” ugyan tökéletesen rímeli a „mint én”-re, de értelmileg valahogy nincs a helyén.)

A vers struktúrája igencsak eltér a vele nagyjából egy időben keletkezett versekétől. Mind az *Oda*, mind a *Külvárosi éj*, az *Alkalmi vers*, *A város peremén*, s nem utolsó sorban az *Eszmélet* ciklus, de a két nagyobb vers, a *Hazám*, illetve *A Dunánál* vagy az idő, vagy a hely, vagy mindkettő pontos, plasztikus kijelölésével kezdődik. A megszólító (ilyen a *Magad emésztő* is), illetve önmegszólító kezdet, felütés inkább a kései, hiányt összegezõ versekkel: a *Tudod, hogy nincs bocsánattal*, a *Karóval jöttéllel* rokon. Egyetlen korábbi, – mondhatni, önfeltáró – verssel rokonítható: a *Téli éjszakával*. A verset telítõ indulat oly erős,

hogy már a kezdésnél feltör, kibukik: a közvetlen kiváltó élmény („ha már szólok, hát elmesélem...”) a töredék vége felé bukkan elő.

Végezetül egy, a költő által végül is kihagyott, áthúzott részére, szakaszára koncentrálnánk. Nem véletlenül húzta ki a költő, s nem véletlenül időzünk most nála: szokatlanul szubjektív elemeket rejt magában.

*S néha fölmelegedve
gondoltam rád és feleségedre,
rátok. –
lehetnénk jóbarátok
(talán)
ölelkezhetne árnyékunk szobátok
falán*

Nem annyira biszexuális tartalmú sorokat látunk: ennél szembeszökőbb a hármasság, a házaspár mindkét felével való szimultán kapcsolat rejtett igénye. Mindez egy gyönyörű rejtett képbe ötvözve: „talán ölelkezhetne árnyékunk szobátok falán.” Leginkább talán a *Költőnk és kora* sorai jellemzik:

*nem való ez, nem is álom,
úgy nevezik, szublimáлом
ösztönöm.*

A legigazabb szublimálás ez a kép: az együttlétnék, az egybeolvadásnak csupán árnyképe látható. Illetve tulajdonképpen az sem, mivel a költő áthúzta, kiiktatta ezt a részt. Ez a különösnek tűnő szimultán vonzalom egy házaspárhoz, ez a voltaképpeni betörés egy házasságba más helyütt is felbukkan. A *Szabadötletek*ben olvashatjuk: „Nekem tetszett a Hatvány felesége, akitől most elvált, de éppen emiatt egy leplezett zavarban voltam velük szemben (...) én szerettem Hatványt, de ha szerettem, akkor ha akármilyen lappangóan megkívánom a feleségét, a legnagyobb zavarban vagyok, mert hát melyiket szeressem.” (József Attila, 1992). De jelen van *Egy ifjú párra* című, közeli barátját, Barta Istvánt és annak feleségét megjelenítő költeményében is:

*Ily félálomszerű figyelemben, mely egy, noha ketté irányul,
Kifelé múltra-jövőre, befelé rátok, kis asszony, s te kedves barát...*

Majd a vers vége felé:
Üljetek csak ide mellém, hadd legyünk újra a hármak...

A *Magad emésztő*... felütése („Magad emésztő szikár alak! Én megbántottalak.”) legalább annyira gyermeki (is), mint a befejezése:

... leintené, mint az öregebb,
mint az apám
s én bosszankodnék, de nem mondanám.

Akármennyire is töredék (formailag) ez a vers, zárata egy befejezett költeményé, gondolatsoré.

IRODALOM

- BABITS MIHÁLY** (1973): *Könyvről könyvre*. Budapest: Helikon.
- BABITS MIHÁLY** (1978): *Művei*. Esszék, tanulmányok. 1. Budapest: Szépirodalmi.
- BASCH LÓRÁNT** (1958): Egy literális per története. In: *Irodalomtörténet*, 1958
- JÓZSEF ATTILA** (1952): *Összes Művei*, 1. (Sajtó alá rendezte Waldapfel József, Szabolcsi Miklós.) Budapest: Akadémiai.
- JÓZSEF ATTILA** (1958): *Összes Művei*, 3. (Sajtó alá rendezte Szabolcsi Miklós.) Budapest: Akadémiai.
- JÓZSEF ATTILA** (1976): *Válogatott levelezése*. Sajtó alá rendezte Fehér Erzsébet. Budapest:
- JÓZSEF ATTILA** (1992): *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*. (Kommentált kiadása: „miért fáj ma is”. [Szerkesztette Horváth Iván, Tverdota György.] Budapest: Balassi Kiadó–Közgazdasági és Jogi Kvk., 1992.)
- JÓZSEF JOLÁN** (1999): *József Attila élete*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- KOSZTOLÁNYI DEZSÓ** (2002): *Nyelv és lélek*. Budapest: Osiris.
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ** (2000): *Irodalom és hermeneutika*. Budapest: Akadémiai.
- NÉMETH ANDOR** (1989): *József Attiláról*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- NÉMETH G. BÉLA** (1982): *7 kísérlet a kései József Attiláról*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- SZABOLCSI MIKLÓS** (2005): *József Attila élete és pályája*, 2. Budapest: Kossuth.
- SZÓKE GYÖRGY** (1992): „*Űr a lelkem*” *A kései József Attila*. Budapest: Párbeszéd Kiadó.
- SZÓKE GYÖRGY** (2003): *Az árnyékvilág árkaiban. Írások József Attiláról és Kosztolányi Dezsőről*. Budapest: Gondolat.
- TVERDOTA GYÖRGY** (2005): *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet-ciklusának elemzése*. Budapest: Gondolat.
- VÁGÓ MÁRTA** (2005): *József Attila*. Budapest: Noran Kiadó.
- WEÖRES SÁNDOR** (1970): *Egybegyűjtött írások*. Budapest: Magvető.